

Duitse dienstboden in Hilversum

De migratie van Duitse dienstboden naar Hilversum in de periode van 1 januari 1919 tot 1 januari 1925*

HELMA KETELAAR

In het begin van de twintigste eeuw waren de beroepsmogelijkheden voor vrouwen beperkt. Dit gold niet alleen voor Duitsland, maar voor Europa in haar geheel en voor het grootste deel van de rest van de wereld. Het dienstbodenberoep werd door veel vrouwen uitgeoefend.¹

Onder een dienstbode versta ik een vrouw die huishoudelijk werk verricht in een gezinshuishouding, waar zij ook woont. Voor haar arbeid krijgt zij kost, inwoning en een geldelijke vergoeding. Er waren in de periode van 1 januari 1919 tot 1 januari 1925 ook dienstboden, die niet bij hun werkgever inwoonden.² Deze groep laat ik in dit artikel buiten beschouwing, aangezien dit niet op de Duitse dienstboden van toepassing was.

Het dienstbodenberoep werd als een eerbaar beroep gezien. Binnen de huishouding van het werkgeefstersgezin zou de dienstbode bescherming genieten tegen de onvrouwelijke sfeer van de arbeidswereld buitenshuis.³ Daarbij gaf het huishoudelijk werk haar een gedegen voorbereiding op haar toekomstige taak als huisvrouw. Het dienstbodenberoep vervulde zo een brugfunctie naar het doel dat de meeste meisjes voor ogen stond: het huwelijk.⁴ Door de omstandigheden waaronder de dienstboden haar beroep uitoefenden – lange werkdagen, weinig vrije tijd, intern bij het werkgeefstersgezin – trok het dienstbodenberoep bijna uitsluitend jonge, ongehuwde vrouwen.⁵

Tijdelijke migratie

De groep vrouwen, waarop dit onderzoek gericht is, trok niet zoals de meeste groepen dienstboden van het platteland naar de stad, maar van het vaderland naar een buurland om daar als dienstbode te gaan werken. De vrouwen migreerden van Duitsland naar Nederland.

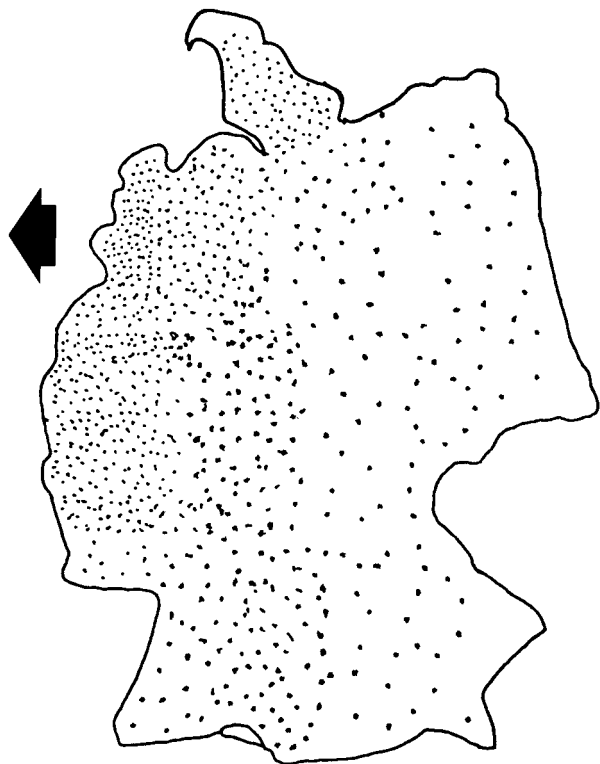
Het was niet de eerste keer, dat een groep Duitse arbeidskrachten (tijdelijk) naar Nederland migreerde. Dit kwam ook in de negentiende eeuw voor. Toen waren het Duitse mannen, die (tijdelijk) naar Nederland kwamen om te werken.⁶ Uit een onderzoek naar Amsterdam omstreeks 1800 bleek, dat in die tijd een aantal Duitse vrouwen naar Amsterdam migreerden. Zij vonden grotendeels werk als dienstbode.⁷

Het feit dat na de eerste wereldoorlog zo'n omvangrijke groep vrouwen zelfstandig van het vaderland naar een buurland migreerde om daar te werken, gaf de migratie van de Duitse vrouwen naar Nederland een specifiek karakter.

Het was binnen het bestek van de scriptie niet haalbaar om in alle bevolkingsarchieven in Nederland onderzoek te doen naar de komst van Duitse dienstboden naar Nederland in de genoemde periode. Ik heb gekozen voor een Nederlandse gemeente, waarvan ik de indruk had, dat daar in de periode van 1919 tot 1925 Duitse dienstboden konden worden aangetroffen. Hierbij ben ik onder meer afgegaan op de reeds in de onderzoeksperiode aanwezige ruime villawijken in Hilversum. Uit de beschikbare arbeidsgegevens bleek, dat in de periode van 1919 tot 1925 veel dienstboden in Hilversum werkzaam waren, zodat ik verwachtte, dat in deze periode ook veel Duitse dienstboden in Hilversum terecht waren gekomen. Daarnaast heeft natuurlijk het feit, dat ik zelf in Hilversum woon een rol gespeeld in de keuze van de plaats, waarin dit onderzoek gedaan is.

Maatschappelijke ontwikkelingen in Duitsland

Duitsland ondervond van de Eerste Wereldoorlog veel blijvende schade. Het had belangrijke gebieden verloren en verplichtte zich door het tekenen van de Vrede van Versailles tot herstelbetalingen. Dit resulteerde in

Kaart: Duitsland en de herkomst van de direct naar Hilversum gekomen Duitse dienstboden in de periode 1 januari 1919 tot 1 januari 1925. Bron: Bevolkingsregister Hilversum.

een enorme economische malaise, waardoor het land kampte met een enorme inflatie. Hierdoor daalde de waarde van de Duitse mark aanzienlijk. Daarnaast

kende Duitsland vele politieke onlusten, staatsgrepen en politieke moorden. Eind 1923 kwam er rust in Duitsland, zowel op politiek als op economische gebied. Tot eind 1929 kende Duitsland een periode van relatieve rust.⁸ In de periode van 1919 tot 1925 waren de inkomsten van de vrouwen zeer welkom, daar er in heel Duitsland veel armoede in de gezinnen was. Wanneer de vrouwen als dienstboden werkten, was er geen zorg voor het levensonderhoud voor hen. Zij verdienen immers hun eigen kost en inwoning plus een gelijke vergoeding.

Maatschappelijke ontwikkelingen in Nederland

Nederland ondervond weinig blijvende schade van de Eerste Wereldoorlog. Hierdoor kon een Duitse dienstbode haar hier verdiende gulden voor steeds meer Duitse marken inwisselen. Zo kon zij door in Nederland als dienstbode te werken haar familie in Duitsland beter financieel bijstaan dan wanneer ze in Duitsland zou werken en in Duitse marken zou worden uitbetaald.

Hoewel de meeste vrouwen in de huiselijke diensten werkzaam waren, had dit werk niet altijd de voorkeur van de vrouwen zelf. Het dienstbodenberoep gaf de vrouwen weinig vrijheid en toen na 1900 de alternatieve arbeidsmogelijkheden voor vrouwen toenamen, ontstond er een tekort aan dienstboden. Dit werd wel de 'dienstbodenkwestie' genoemd.⁹ Dit tekort aan dienstboden was niet alleen een probleem van Nederland, meer landen in Europa kampten ermee.

STRAAT of HUISNUMMER	VORIGE WOONPLAATS	Gesl. personen		Kerk aansluiting	Mn. of aand. getrouwd	AANMERKING
		M.	V.			
Van der Meer 3	Amsterdam		1	KA	-	1919
Van der Meer 15	Schagen		1	KA	-	
Van der Meer 16	Wierden		1	KA	-	1919
Van der Meer 17	Stavenisse		1	KA	-	
Van der Meer 18	Opstroom		1	KA	-	
Van der Meer 19	Parv.		1	KA	1	1919
Van der Meer 20	Merksweer		1	KA	-	1919
Van der Meer 21	Bronckhorst		1	KA	-	1919
Van der Meer 22	Middelburg		1	KA	-	1919
Van der Meer 23	Bronckhorst		1	KA	-	1919

Fragment uit het aankomstenboek van de gemeente Hilversum. In de kolom 'Aanmerking' werd aangetekend dat de in Hilversum binnengekomen vrouw een Duitse dienstbode ("d.b. Duits") was.

Tabel 1. Aantal in Hilversum gearriveerde Duitse dienstboden en het aandeel dat de direct uit Duitsland afkomstige Duitse dienstboden daarin hadden; 1 januari 1919 tot 1 januari 1925.

Jaar	Aantal	Direct uit Duitsland	%
1919	5	5	100,0
1920	87	79	90,8
1921	179	159	88,8
1922	429	391	91,1
1923	433	350	80,8
1925	193	116	60,1
Totaal	1.326	1.100	83,0

Bron: Bevolkingsregister Hilversum, 1-1-1919 tot 1-1-1925; 1921 volkstelling.

Komst van Duitse dienstboden naar Hilversum

Uit onderzoek in het bevolkingsregister van de gemeente Hilversum bleek, dat in 1919 de trek van de Duitse vrouwen naar Hilversum begon. Het aantal vrouwen dat in de loop van de jaren naar Hilversum kwam is af te lezen in tabel 1.

Van 845 van de 1.100 vrouwen die rechtstreeks uit Duitsland naar Hilversum kwamen heb ik kunnen achterhalen vanuit welke plaats in Duitsland zij naar Hilversum zijn gekomen. Zie de gestippelde kaart van Duitsland. Hoewel er concentratiegebieden aan te wijzen zijn, mag uit de herkomst van de vrouwen blijken, dat in heel Duitsland een oorzaak aanwezig was, waardoor vrouwen in Nederland als dienstbode gingen werken.

De Duitse vrouwen die vanuit Nederland naar Hilversum kwamen, legden over het algemeen niet zulke grote afstanden af. Van deze vrouwen kwam 62,7% uit Amsterdam, 't Gooi, Utrecht en Baarn.

Situatie in Hilversum

In 1909 waren bij de beroepstelling 2.103 dienstboden geteld in Hilversum. Dit aantal was in 1930 gestegen

naar 2.949. In de jaarboeken van de gemeente Hilversum zijn statistieken van de Gemeentearbeidsbeurs van Hilversum opgenomen. Hieruit blijkt, dat tot 1922 het aanbod van vrouwelijk huispersoneel kleiner was dan de vraag ernaar. In 1922 en 1923 was het aanbod groter dan de vraag, terwijl in 1924 het aanbod weer kleiner was dan de vraag. Eerder bleek al, dat in 1922 en 1923 veel Duitse dienstboden naar Hilversum kwamen. Alleen wanneer die jaren geen groot vertrek van Duitse dienstboden uit Hilversum kenden, kan het aantal Duitse dienstboden invloed hebben gehad op de vraag naar en het aanbod van vrouwelijk huispersoneel in Hilversum in de jaren 1922 en 1923.

Uit tabel 2 blijkt dat de Duitse dienstboden pas in groten getale uit Hilversum weggingen toen de economische situatie in Duitsland verbeterd was. Van de 863 vrouwen die in de periode van 1919 tot 1925 uit Hilversum vertrokken zijn 556 vrouwen naar Duitsland gegaan.

Relatief kort verblijf

De Duitse dienstboden kwamen niet voor lange tijd naar Hilversum. Van de Duitse dienstboden bleef 65% niet langer dan twee jaar in Hilversum, terwijl 82% binnen drie jaar uit Hilversum vertrok. Maar liefst 90% van de Duitse dienstboden in Hilversum was na vier jaar niet meer in Hilversum aanwezig.

De jaarverslagen van de Gemeentearbeidsbeurs bevestigen het vermoeden, dat de aanwezigheid van de grote aantallen Duitse dienstboden in 1922 en 1923 invloed hadden op de verzadiging van de arbeidsmarkt van de bedrijfstak Huiselijke diensten. In de verslagen over de jaren 1922 en 1923 meldde men, dat de afdeling voor de bemiddeling voor vrouwen leed onder de aanwezigheid van de Duitse dienstboden, terwijl in 1924 in het jaarverslag van de Gemeentearbeidsbeurs te Hil-

Tabel 2. Aantal in Hilversum gearriveerde, vertrokken en aanwezige Duitse dienstboden; 1 januari 1919 tot 1 januari 1925.

Jaar	Aantal gearriveerden		Aantal vertrokkenen		Aantal aanwezigen	
	jaar	cumul.	jaar	cumul.	jaar	cumul.
1919	5	5	2	2	3	3
1920	87	92	12	14	75	78
1921	179	271	55	69	124	202
1922	429	700	109	178	320	522
1923	433	1.133	195	373	238	760
1924	193	1.326	490	863	-297	463

Bron: Bevolkingsregister Hilversum, 1-1-1919 tot 1-1-1925.

Gezellige avond voor Duitse dienstboden.

versum de terugloop van de Duitse dienstboden meeverantwoordelijk gesteld werd voor de verhoogde plaatsingskans van vrouwen boven de achttien jaar.¹⁰ Blijkbaar speelde de arbeidsmogelijkheid geen doorslaggevende rol in de motivatie van de Duitse dienstboden om naar Hilversum te komen, want hoewel er in 1924 werkgelegenheid voor hen was, gingen de vrouwen toch massaal terug naar Duitsland. De Duitse markt was weer meer waard en meer stabiel en ook politiek kende Duitsland meer rust. De economische en mogelijk ook politieke redenen van de Duitse vrouwen om naar Hilversum te migreren om als dienstbo-

den te gaan werken waren verdwenen. Het internationale karakter van de zogenoemde dienstbodenkwestie maakte het de Duitse vrouwen mogelijk terug te keren naar Duitsland, omdat ook daar werkgelegenheid voor dienstboden was.

Bemiddeling

De bemiddeling van de Duitse dienstboden naar Hilversum verliep niet via officiële kanalen. De gemeentearbeidsbeurs bemiddelde hoogstens in Hilversum voor de Duitse vrouwen, maar er zijn geen aanwijzingen, dat deze arbeidsbeurs in Duitsland actief Duitse

<p>Biedt zich aan op 15 Maart of 1 April een</p> <p>Duitsch Meisje</p> <p>24 jaar, die reeds gediend heeft en bekend is met alle huisarbeid. Goed op de hoogte met koken en naaien. Te bevragen Naarderstraat 7, HILVERSUM, 's avonds na 6 uur.</p>	<p>Er biedt zich aan een net</p> <p>Duitsch Meisje</p> <p>v.g.g.v. en bekend met alle huiselijke bezigheden, goed kunnende koken. Brieven onder no. 7522 Bureau DE GOOISCHE POST, HILVERSUM.</p>
--	---

Twee personeelsadvertenties uit *De Gooische Post* van 25 februari en 25 maart 1922.

Ambtenaren van de Gemeentearbeidsbeurs van Hilversum (circa 1930). Uit het jaarverslag van 1924 blijkt, dat in die jaren vrouwelijke ambtenaren aanwezig waren die zich speciaal met de bemiddeling van vrouwen bezighielden.

dienstboden wierf. Vermoedelijk liep de bemiddeling van deze vrouwen net als in de rest van Nederland op dat moment. Het grootste deel van de Duitse dienstboden kwam naar Nederland door bemiddeling van familieleden of vriendinnen, die reeds in Nederland in betrekking waren.¹¹

Daarnaast kwam een deel van de Duitse dienstboden op goed geluk naar Nederland, of via particuliere bemiddelaars, die uit winst oogmerk bemiddelden. Deze bureaus waren grotendeels onbetrouwbaar. Om deze reden legden verschillende vrouwenverenigingen en verenigingen tot bescherming van meisjes in Nederland en Duitsland zich toe op de bemiddeling van Duitse dienstboden. Het feit, dat de vrouwenverenigingen zich bekommerden om het lot van de Duitse dienstboden lag voor de hand. Deze verenigingen, die voornamelijk gevormd werden door vrouwen uit de hogere klassen dan de arbeidersklasse, waren in die jaren op allerlei wijze bezig zich te bekommeren om

meisjes en dan met name over hen, die niet tot hun eigen sociale klassen behoorden. Dit was ook al uit hun namen af te leiden. Twee in Nederland op dit gebied actieve verenigingen waren:

- de Nederlandsche Vereeniging ter behartiging van de belangen van jonge meisjes (Union)
- de Federatie R.K. Vereeniging ter bescherming van meisjes in Nederland.

Beide verenigingen hadden ook in Hilversum een afdeling.¹²

Vrouwenorganisaties in Hilversum

Uit de jaarverslagen van de Hilversumse afdeling van de Nederlandsche Vereeniging ter behartiging van de belangen van jonge meisjes blijkt, dat Hilversumse vrouwen vanuit deze organisatie daadwerkelijk bezig waren met het verstrekken van inlichtingen aan Duitse dienstboden. Uit verslagen blijkt, dat zij dikwijls de vrouwen met raad en daad konden bijstaan. Zij be-

In het gebouw van de H.C.J.M.V. aan het Noordse Bosje organiseerde een door de Hilversumse protestantse kerken opgericht comité avonden voor Duitse dienstboden.

schikten hiervoor over een 'meisjes clubhuis' aan de 's-Gravelandseweg 60 te Hilversum en een 'Tehuis Zusterhulp', welke gevestigd was aan de Torenlaan 1c te Hilversum. Zoals bekend waren in de tijd rond 1925 minder Duitse dienstboden in Hilversum dan in de jaren 1922 en 1923. Het is dan ook niet vreemd om in het jaarverslag van 1926 van deze vrouwenorganisatie te lezen dat er in 1926 minder animo van buitenlandse meisjes was om de voor hen georganiseerde bijeenkomsten te komen bezoeken.

Naast de eigen activiteiten leverde de vrouwenorganisatie twee afgevaardigden in het 'Comité voor Duitse meisjes' waarover hieronder wordt bericht.¹³

Uit het orgaan van de Federatie van R.K. Vereenigen ter Bescherming van meisjes in Nederland blijkt, dat er vanuit deze organisatie contacten waren met het Deutsche Nationale Verband Katholischer Mädchen-schutzvereine.¹⁴

In het Adresboek 1924-1925 van Hilversum staat ook de Not-Bürgerverein nog opgenomen. Deze vereniging stelde zich ten doel het behartigen van de belangen van R.K. Duitse meisjes te Hilversum.¹⁵

Door de internationale contacten van deze vrouwenorganisaties werden in Duitsland zelf de vrouwen al gewaarschuwd om voor vertrek naar Nederland eerst zo goed mogelijk in Duitsland, bijvoorbeeld bij hun kerk, te verifiëren of zij in Nederland wel juist terecht zouden komen.¹⁶ Het gevaar, dat de Duitse vrouwen liepen om in Nederland in aanraking te komen met verkeerde mensen werd groot geacht. Behalve vrouwenorganisaties en kerken waarschuwde ook de Duitse politie de meisjes niet in handen te vallen van meisjeshandelaren.¹⁷

Stationswerk

De verenigingen deden meer dan alleen maar waarschuwen. Zij hadden in Nederland vanaf het begin van deze eeuw het zogenoemde Stationswerk opgezet. De dames van het Stationswerk postten dagelijks op de stations van de grote steden en bij grensovergangen. Het was hun taak alleenreizende vrouwen en meisjes op passende wijze tegemoet te treden om na te gaan of de zojuist gearriveerde reizigster voldoende voorbereid naar de plaats van bestemming was vertrokken. Wanneer dat niet het geval was, werd de reizigster ge-

Op verschillende plaatsen in Nederland werd door vrouwelijke vrijwilligers stationswerk verricht. Net aangekomen meisjes, op zoek naar onderdak en werk, werden door hen op passende wijze geholpen. In Hilversum vond geen actief stationswerk plaats. Wel werden de net aangekomen meisjes via borden verwezen naar een betrouwbaar adres.

holpen bij het vinden van een vertrouwd onderkomen en een betrekking of weer naar huis gestuurd.¹⁸

In 1923 was in ieder geval in de volgende plaatsen sprake van stationswerk: Amsterdam, Arnhem, Groningen, Nieuweschans, Oldenzaal, Rotterdam en Utrecht. In deze plaatsen werd in 1923 44.767 maal geholpen. In meerderheid betrof dit Duitse meisjes, maar ook wel Nederlandse.¹⁹ Waar geen stationswerk was, werd soms wel bij aanvraag hulp verleend door de plaatselijke vrouwenorganisaties.²⁰ In Hilversum werd niet actief aan stationswerk gedaan. Wel hing op het station van Hilversum een aankondiging, waar de vrouwen bij aankomst in Hilversum naar toe konden gaan: Hilversum, Torenlaan 1c.²¹

Kerken in Hilversum

Uit de in Hilversum beschikbare archieven bleek, dat in deze plaats de protestantse kerken de handen ineen hadden geslagen voor de opvang van de Duitse vrouwen. Van de Duitse dienstboden, die in de periode van 1919 tot 1925 naar Hilversum kwamen, was bijna 60% protestants.

In december 1922 werd het Comité ter behartiging der belangen van de Duitse meisjes opgericht.²² Naast twee dominees maakten onder meer twee vrouwen van de Hilversumse afdeling van de Union deel uit van het comité.²³ De Hilversumse protestantse kerken werkten in deze opvang samen, omdat de protestantse kerk

in Duitsland minder verdeeld was dan in Nederland. Door deze samenwerking hoopte men, dat de Duitse meisjes zich meer thuis zouden voelen in de Hilversumse protestantse kerken. Het comité was gevormd tot heil van de in Hilversum verblijvende Duitse meisjes en enigszins tot geruststelling van haar ouders. Het doel, dat het comité zich gesteld had was: *deze Duitse meisjes zo veel mogelijk het gemis van het eigen huiselijk leven te vergoeden en de meisjes in geestelijk opzicht steun te verlenen.*²⁴ In Hilversum werden speciale protestantse kerkdiensten voor deze Duitse dienstboden georganiseerd, die onder leiding van Duitse pastors stonden. Deze Duitse pastors kwamen telkens voor een paar maanden uit Duitsland naar Hilversum. Deze diensten werden aangekondigd in de kerkorganen²⁵ en in *De Gooien Eemlander*.²⁶ Ook de rooms katholieke kerk in Hilversum verzorgde Duitse kerkdiensten.²⁷

Het comité zorgde ook voor gezellige avonden voor de Duitse dienstboden, die gegeven werden in het gebouw van de H.C.J.M.V. Daarnaast werd er een Duits vrouwenkoor "Lobe den Herrn" opgericht. Dit koor heeft in de periode van 1923 tot 1925 een aantal keren zeer verdienstelijk opgetreden.²⁸ Dikwijls moest men zorgen, dat men in de voorverkoop plaatsen voor zo'n optreden kocht, anders kon men het optreden niet bijwonen.²⁹

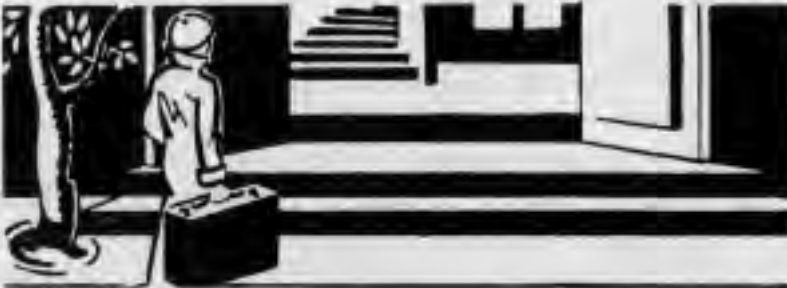
De opvang van de Duitse dienstboden werd door het comité op dezelfde wijze aangepakt als de vrouwen-

HET BUREAU „UNION“ HELPT U BIJ:

1. Het zoeken naar pension of kamers.
2. Het informeeren naar personen of adressen in binnen- en buitenland;
3. en bij het pogen Uw kamers te verhuren met of zonder pension.
4. Allen die inlichtingen wenschen over vereenigingsleven, ontwikkelingsmogelijkheden, betrekkingen binnen- en buitenland worden gaarne te woord gestaan.

Het bureau is geopend Dinsdag, Donderdag en Vrijdag-avond van 7—8 uur.

verenigingen dat in die tijd deden. Men probeerde de Duitse dienstboden de bescherming en gezelligheid te geven, die men door de afwezigheid van de eigen familie in de korte nabijheid, nodig en gewenst achtte. De opvang, zoals hierboven is beschreven, komt uit de archieven van de vrouwenorganisaties en de kerken. Voor de reacties van de Duitse dienstboden zelf over deze opvang, zouden deze vrouwen nog moeten worden geïnterviewd.

MEISJES CLUBHUIS
„UNION“
'S-GRAVELANDSCHEWEG 60
HILVERSUM

Het clubhuis, gelegen aan de 's-Gravelandseweg 60, bood ook slaapgelegenheden voor meisjes met een dagbetrokking.

Ons Clubhuis heeft een open deur voor ieder die verlangt naar:

Gezelligheid, vriendinnen, een rustig schrijfhoekje, een mooi boek of tijdschrift, muziek, sport, zang, verschillende cursussen, gymnastiek.

Alle avonden geopend van 7—10.30 uur, behalve op Maandagavond.

Zondags geopend van 10 uur v.m.—10.30 uur n.m., tevens om 6 uur koffietafel, waar de meegebrachte boterhammen gebruikt kunnen worden.

Toegang vrij.

Voordeelige en goede slaapgelegenheden voor meisjes die in dagbetrokking zijn, ook voor tijdelijk.

Inlichtingen bij de Directrice 's avonds na half acht.

Noten

- * Dit artikel van Helma Ketelaar (1958) is gebaseerd op haar doctoraalscriptie over dit onderwerp waarmee ze eind augustus 1988 haar studie Economische en Sociale Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam afsloot. Helma woont in Hilversum, is lid van Albertus Perk.
1. Ingrid Wittmann, "Echte Weiblichkeit ist einen Dienen" – Die Hausgehilfin in der Weimarer Republik und im Nationalsozialismus', in: Frauengruppe Faschismusforschung (ed.), *Mutterkreuz und Arbeitsbuch* (Frankfurt am Main 1981), 26; Barbara Henkes en Manneke Oosterhof, *Kaatje ben je boven? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes 1900-1940* (Nijmegen 1979), 14.
 2. Jannie Poelstra, 'Dienstboden tussen arbeiders en burgerstand', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 5, 1981 (jrg. 2, nr. 1), 47.
 3. Henkes, Oosterhof, *Kaatje ben je boven?*, 15.
 4. Jannie Poelstra, 'Dienstboden tussen arbeiders en burgerstand', 64.
 5. Wittmann, 'Echte Weiblichkeit ist ein Dienen', 30.
 6. Gerda van Asselt, 'Die Hollandgänger: gastarbeid in 19e eeuw', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 1976 (jrg. 2, nr. 1), 4-42.
 7. Herman Diederiks, *Een stad in verval. Amsterdam omstreeks 1800* (Meppel 1982) 132.
 8. Gustav Stolper, *Deutsche Wirtschaftzeit 1870* (Tübingen 1966), 87-88.

Het pand van de meisjes club 'Union', waarin later Bloemenhuis Herwig zich vestigde.

9. Th. van Lier, 'Arbeidsbemiddeling tusschen Nederland en Duitschland', in: *Tijdschrift van de Nederlandse Werkloosheidsraad*, nr 7 1933, 109-123.
10. 'Gemeentearbeidsbeurs te Hilversum. Verslag over het jaar 1922', in: *Verslag van den toestand der gemeente Hilversum over het jaar 1922* (Hilversum 1923), 8. 'Gemeentearbeidsbeurs Hilversum verslag 1923', 7. 'Gemeentearbeidsbeurs Hilversum verslag 1924', 8.
11. Th. van Lier, 'Arbeidsbemiddeling tusschen Nederland en Duitschland', in *Tijdschrift van de Nederlandse Werkloosheidsraad* (nr. 1933), 109-123.
12. *Adresboek 1924-1925 Hilversum*.
13. 'Onze Gids' in het archief van de Nederlandsche Vereeniging ter behartiging van de belangen der jonge meisjes (Union), in: *Algemeen Rijksarchief Den Haag, Plaatsingslijst 2.19.40*, nummer 78, oktober 1919. *Ibidem*, juni 1923. *Ibidem*, juli 1927.
14. 'Orgaan der Federatie van R.K. Vereenigingen ter bescherming van meisjes in Nederland' in het archief Federatie R.K. Vereenigingen ter bescherming van meisjes in Nederland, in: *Algemeen Rijksarchief Den Haag, plaatsingslijst 2.19.40*, nummer 48, februari 1923.
15. *Adresboek 1924-1925*. Veel meer is mij niet over deze vereniging bekend, waarschijnlijk mede door het feit, dat het R.K. archief over deze periode dat in Bussum aanwezig is, niet geordend is.
16. 'Orgaan Federatie'.
17. NRC 14 september 1923 in *Knipselkrant van het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid*, in: *Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging*, Amsterdam.
18. Henkes, Oosterhof, *Kaatje ben je boven?*, 45.
19. 'Onze Gids', april 1924.
20. 'Kopieboek', *Jaarverslag Stationswerk 1923*, in archief Federatie, nummer 4.
21. Toverlantaarnplaatje in: archief Union, nummer 86. Helaas is in de tijd tussen mijn onderzoek in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag en het schrijven van dit artikel het toverlantaarnplaatje verdwenen van de plaats in het archief waar ik het gezien heb, zodat het nu niet mogelijk is deze afbeelding te tonen.
22. *Hilversumsche Kerkbode*, officieel orgaan van de Gereformeerde Kerk te Hilversum, 16 december 1922.
23. Zie noot 13.
24. Zie noot 22.
25. *Hilversumsche Kerkbode*, 23 december 1922-3 januari 1925.
26. *De Gooi- en Eemlander*, bijvoorbeeld 21 december 1922.
27. *De Gooi- en Eemlander*, 21 december 1922-juli 1924.
28. *Hilversumsche Kerkbode*, 23 december 1922-3 januari 1925.
29. *Hilversumsche Kerkbode*, bijvoorbeeld 7 juli 1923, 15 december 1923.